

ale

Historisk tidskrift
för Skåneland

Nr 4 1987



ale

Historisk tidskrift för Skåneland
utges av De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Redaktör

Docent Sten Skansjö

Redaktionskommitté

Länsantikvarie Carin Bunte, Malmö

Professor Erik Cinthio, Lund

Fil. lic. Gert Jeppsson, Lund

Fil. kand. Allan Persson, Lund

Landsarkivarie Anna-Christina Ulf-
sparre, Lund

innehåll

	Sid.
Sture Holmgren: Skånelandskapen i den nordiska politiken 1522–23	1
Monika Jönsson: Befolkningsomflyttningens betydelse för ålderdomstryggheten. Med utgångspunkt från Faurås härad i Hallands län under 1800-talet	11
Annika Nilsson: Gränser i upplösning. En studie av by- och sockengränsernas förändring i Alstads församling	20

Skånelandskapen i den nordiska politiken 1522–23

Av Sture Holmgren

Kristian II:s vidlyftiga planer att konkurrera ut de nordtyska städernas handelsställning i Norden ledde 1522–23 till krig med Hansan. I samarbete med Gustav Vasa genomförde hanseaterna ett angrepp mot Skånelandskapen. Efter hand kom man i besittning av Blekinge. En av diskussionspunkterna i de efterföljande stilleståndsförhandlingarna gällde de skånska landskapens framtida rikstillhörighet.

Bakgrunden

Ett antagonistiskt förhållande till de nordtyska handelsstäderna kan sägas utgöra ett traditionellt inslag i de danska medeltidskungarnas politik. Man kan här följa en linje från Valdemar Atterdag–Erik av Pommern och kung Hans till Kristian II.¹ När denne 1513 blev kung i Danmark–Norge rådde dock för tillfället ett avspänt förhållande till Hansan i kraft av den fred som slutits i Malmö 1512. Den reglering av förhållandet mellan Danmark–Norge och den vendiska Hansan som vid detta tillfälle avtalades utgör en utgångspunkt för kungens följande politik och för alla förhandlingar mellan parterna fram till 1520. Det kan därför vara av intresse att närmare granska fredsbestämmelserna.

Malmöfreden har i första hand diktats av det fortfarande ouppklarade förhållandet till Sverige. Det slogs fast i fredsbestämmelserna att om Sverige inte vore villigt att godta den reglering av förhållandena inom unionen som skulle förhandlas fram så skulle ett antal uppräknade nordtyska handelsstäder inställa all handel på Sverige för en tid av två år. Förhandlingarna skulle äga rum mellan kungen och riksråden i de två länderna

och med en hanseatisk delegation som skiljedomare. De nordtyska städer som undertecknade avtalet var Hamburg, Lübeck, Lüneburg, Rostock, Stralsund och Wismar. Tills vidare skulle dock handeln på Sverige vara fri för de tyska köpmännen.²

Kung Kristian misslyckades med att förhandlingsvägen komma till en uppgörelse med svenskarna. Överenskomsten med Hansastäderna sattes då i kraft på våren 1517.³ Kungens avsikt var nu att den handelsblockad som sattes in skulle förminska riksföreståndarens och den unionsfientliga gruppens förhandlingsposition. Men så blev tydligen inte fallet, sannolikt därför att Danzig inte deltog i blockaden men också därför att en ganska omfattande smyghandel förekom.⁴ Konflikten drog ut på tiden och när den avtalade blockadperioden löpte ut vid slutet av år 1518 kunde kung Kristian inte visa på något positivt resultat. Han gjorde då ett försök att få Hansastäderna att förlänga blockaden för ytterligare två år. Detta kunde städerna inte medge. För ytterligare ett år kunde man inställa handeln på Sverige. Man förklarade dock uttryckligen att detta var sista gången man kunde avstå från Sverige-marknaden.⁵

Åren 1519–20 löste Kristian II unionsfrågan genom att militärt besegra sven-skarna och diktera ett återupprättande av trestatsunionen under sin ledning. I denna strävan hade de nordtyska Hansastäderna – utom Danzig – givit kungen sitt stöd. Någon motsättning mellan kung Kristian och Hansan behövde därför inte föreligga som ett resultat av unionens återupprättande. Den konflikt som ändå snart kom att aktualiseras hade sin grund i kungens handelspolitik.

I december 1520 framlade kung Kristian sin plan på att skapa ett nordiskt handelskompani med faktorer i Nederländerna, Köpenhamn, Stockholm, i Finland och i närheten av ryska gränsen.⁶ Kungens handelspolitiska ambitioner framträdde här mycket tydligt. En väst-östhandel där hans eget tillskapade kompani med tiden skulle ta över det mesta av marknaden. Lübeck och de övriga Hansastäderna skulle konkurreras ut.

Till detta kom sedan andra mera konkreta och direkta åtgärder. Den 10 februari 1521 gavs en förordning där alla främmande köpmän förbjöds att bedriva landsköp. Deras verksamhet begränsades till köpstäderna men också här var de främmande köpmännen underkastade vissa bestämmelser som inskränkte deras möjligheter.⁷ Under de tidigare årens blockadpolitik hade de köpmän drabbats som hade sin handel i huvudsak på den svenska marknaden. Dessa nya bestämmelser belastade handeln på den danska marknaden. Inte minst Skånemarknaden hade stor betydelse för Lübeck men också för Danzig.⁸ Sundstullen höjdes och nya avgifter infördes vid de skånska fiskerierna.

Nyheten om det svenska upproret har säkert också oroat de tyska köpmännen. Man kunde ana sig till att kungen snart

skulle komma med nya krav på handelsblockad mot Sverige. Därmed låg möjligheten öppen för en upprepning av händelseförloppet under åren 1517–1520.

Inför denna hotfulla utveckling såväl på det politiska som det ekonomiska området växte sig krigstanken stark. Kristian II:s handelspolitiska planer och åtgärder svetsade samman de förut splittrade städerna till en enad front samtidigt som kungens ställning försvagades genom uppror i Sverige, finansiella svårigheter och missnöje inom rikets aristokratiska kretsar. Det krig som Hansan nu beslutade sig för hade som målsättning att försätta kungen i så stora svårigheter att han kunde bli villig till förhandlingar.

Flottexpeditionen mot Sundsregionen hösten 1522

I början av 1522 var krigsförberedelserna avslutade och angreppet mot Danmark sattes igång. Förbundsflottan (utom Danzigs flotta som ännu inte anlänt) seglade först till Bornholm, erövrade ön och rev Hammershus fästning.⁹ Därefter seglade flottan in i Sundet och lade sig utanför Köpenhamn men man gjorde här inget landstigningsförsök.¹⁰ Den lättade snart ankar och gick norrut. I Helsingör gjordes strandhugg. Staden brändes. Flottan seglade sedan över Sundet och ett nytt landstigningsförsök gjordes vid Helsingborg (Råå). Här blev de tyska trupperna besegrade av ett skånskt bondeuppbåd under ledning av lundabiskopen Johan Weze och slottshövitsmannen Otto Krumpen. På väg söderut genom Sundet lade sig flottan åter utanför Köpenhamn. Något försök till landstigning gjordes inte. Kung Kristian hade vidtagit försvarsförberedelser och den danzigiska flottan om tio skepp hade ännu inte in-

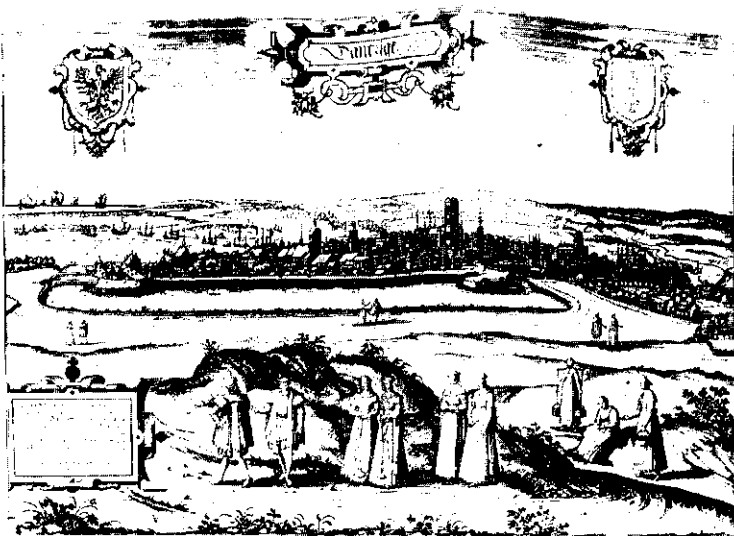


Fig. 1. Det var inget enat Hansaförbund som genomförde flottaktionen mot Öresundsregionen 1522. Det mäktiga Danzig deltog bara halvhjärtat. – Bilden visar Danzig vid 1500-talets slut enligt träsnitt i F. Hogenberg, *Civitates orbis terrarum*.

funnit sig.¹¹ När denna flotta äntligen för-
enade sig med den övriga den 4 septem-
ber tvingades man uppge hela företaget
på grund av proviantbrist och oro bland
manskpet.¹² Flottaktionen hade miss-
lyckats och i krigsledningen var inte stäm-
ningen den bästa.¹³

Vinterfälttåget

Det var nu som man började planera ett
fälttåg över landgräns mot Kristians skån-
ska provinser. Flottangreppet mot Sun-
det hade dragit stora kostnader utan att
leda till några påtagliga resultat. Flott-
strategin hade visat sig otillräcklig för
snabb framgång mot kungen. Dessutom
väntade nu vintersäsongen och det var
också av detta skäl angeläget att finna ett
strategiskt alternativ.

Ett angrepp över landgräns mot de
skånska provinserna förutsatte ett offi-
ciellt samarbete med Gustav Eriksson
Vasa och ett engagemang i det svenska
befrielsekriget. Detta blev också Hansans
beslut.¹⁴

I början av oktober 1522 fördes man-
skap och utrustning över till Sverige.¹⁵
Två representanter för rådet i Lübeck –
Bernt Bomhouver och Herman Plonnies
hade det politiska och diplomatiska an-
svaret, den tyskättade militären Berend
von Melen – i Gustav Erikssons tjänst –
det militära.¹⁶ De hade nu till uppgift att i
samarbete med riksföreståndaren organi-
sera det beslutade fälttåget mot
Skåneprovinserna.¹⁷

I en rapport från de lübska rådsrepre-
sentanterna till hemstaden i slutet av feb.

1523 bekräftas fälttågets inriktning. Trupperna skulle marschera mot Öresund »to Landeszkrona edder Nelbagen (Malmö)».¹⁸ Målsättningen är helt klar. Lübeck och Hansan avsåg att efter belägring kunna komma i besittning av någon av de befästa köpstäderna vid Sundet, att på detta sätt öppna Skånemarknaden för handel på Hansans villkor och därigenom lägga stark förhandlingspress på kung Kristian. Att man fäste stor vikt vid detta krigsmål framgår av den ansehlige armé som sattes i rörelse. Tre svenska fänikor och lika många lübska, 1500 ryttare och 10 000 bönder.¹⁹

Den 2 januari 1523 lämnade krigshären Uppsala.²⁰ Tåget ner genom landet skedde sedan inte i något överdrivet hastigt tempo. Detta skulle möjligen kunna bero på att man utökat truppstyrkan efterhand. Det framgår i ett brev från biskop Brask, att denne bidragit med folk till företaget och detta kan också ha varit fallet med andra stormän.²¹

Hären ryckte in i Halland i mitten av februari varefter marschen fortsatt längs kusten i sydlig riktning.²² Översvämnningar i dessa områden har sedan förhindrat en fortsatt framryckning och hären tågade därför inåt land och gick över Lagan i trakten av Markaryd.²³ Från denna utgångspunkt överskred hären gränsen, men fälttåget kunde inte fullföljas på grund av ett kraftigt töväder som satte in vid denna tid. I Clement Rensels krönika finns en åskådlig skildring av situationen (han har möjligen själv deltagit i fälttåget)²⁴: »... sände W. N. Herre allt sitt krigzfolck och the lybbeskes krigzflåthe som thiente W. N. H., dertill allt resigetyg, dertill en stoor hop aff bönder ått Danmark, att hämpness in i Skåne, Halland och Blecking öfver Konung Christierns Tyrani, då W. N.

Herres folck war kommit ned till landemärckett, dåå kom itt mechtigdt stort hastigdt töö, såå att iserne på siöerne bleffwe landläse och broerne flöte alle bortt, der med bleff thet samme tog om intet . . .».²⁵

Fälttåget uppgavs således. En del av styrkan beordrades till Norge och Berend von Melen drog med en del till Kalmar för att förstärka belägringstrupperna där. Det stort upplagda fälttåget hade misslyckats, och därmed har vi förts direkt in på den fråga som i den historiska litteraturen kommit att diskuteras i denna sak. Misslyckades fälttåget på grund av oöverkomligt svåra väderförhållanden? Har kanske andra omständigheter spelat en väl så stor roll?

Det källmässiga utgångsläget är följande: den 11 mars förklarar Bomhouver och Plonnies i en skrivelse till rådet i Lübeck att det avsedda anfallet på Skåne inte kan genomföras då töväder och andra orsaker lägger hinder i vägen.²⁶ I sin slutrapport till rådet i Lübeck – dat. 7 maj – uppger befälhavaren Berend von Melen töväder som enda orsak till misslyckandet.²⁷ En anonym spion- eller lägesrapport till Lübeck dat. 11 februari meddelar förekomsten av en bondefred mellan bönderna i Västergötland och Halland-Blekinge-Skåne.²⁸ Av tidsmässiga skäl kan denna rapport ingenting säga om bondefredens eventuella inverkan på fälttågets misslyckande.

I en uppsats om »Bondefreder under svensk medeltid» framförde Folke Lindberg en hypotes om att denna bondefred satt stopp för fälttåget.²⁹ Hypotesen vilar på svagt underlag. Förekomsten av en bondefred i detta område vid denna tid finns inte noterad i vare sig danska eller svenska källor, endast i den ovan nämnda spionrapporten. Lindberg är medveten

om detta och söker underbygga sin källas trovärdighet genom att framhålla att den i andra kontrollerbara avseenden kan visas vara välunderrättad.

I polemik mot Lindberg framförde sedan Rudolf Bergström den meningen att oroligheter och missnöje bland manskapet gjort det omöjligt att genomföra fälttåget som planerat.³⁰ Sin uppfattning stöder han på uttalanden av riksföreståndaren och de lübska representanterna. Det kan säkert vara riktigt att missnöjesyttringar förekommit – de förekom alltid – men om de haft en så allvarlig karaktär som Bergström vill tillskriva dem kan ifrågasättas.

Hugo Yrwing – som senast behandlat frågan – närmar sig i sin uppfattning samtidens officiella förklaring. Han framhåller att Berend von Melens rapport inte tyder på andra svårigheter än tövädret och att samtiden inte på allvar ifrågasatte hans uppgifter.³¹

I sin rapport av den 11 mars framhåller de lübska sändebuden att fälttåget inte kan fortsätta, dels på grund av tövädret men också av andra orsaker. Formuleringen kan inte bortförklaras och däri har onekligen Lindberg och Bergström förfarit riktigt då de tagit fasta härpå. Möjligen kan det också vara så att uppgifterna om oroligheter bland manskapet och förekomsten av en av bondefred kan kopplas samman. Bondehärens naturliga aktionsmiljö var det lokala el provinsiella upproret mot en förtryckande och rättskränkande regim. Att motivera en bondemenighet för offensiv krigföring över landgräns förefaller mig psykologiskt ogenomförbart. Man kan då tänka sig den möjligheten att när detta blivit klart för bönderna i armén – den offensiva inriktningen och att inget hot förelåg mot deras landskap och socknar – oro uppstod

och samtal fördes med de halländska bönderna om fälttågets berättigande. Främmande observatörer kan ha missuppfattat fragment av sådana samtal och slutit sig till förekomsten av en faktisk bondefred. Denna möjlighet är förstås hypotetisk. Det är ändå anmärkningsvärt att när Berend von Melen någon vecka senare genomförde en aktion mot Blekinge så skedde detta med en mindre, besoldad styrka. Den stora hopen av bönder finns där inte längre. Bondehären har demobiliserats – eller demobiliserat sig själv.

Ytterligare en omständighet som bör beaktas i detta sammanhang är en förbisedd notis i den ovan nämnda spionrapporten. Notisen meddelar att kung Kristian hade en inte obetydlig styrka i Skåne, grupperad nära gränsen mot Sverige.³² Denna styrka av värvade soldater i kombination med ett skånskt ridderskap, en skånsk köpstadsbefolkning och en skånsk allmoge på försvararnas sida motiverade inga förhoppningar om en militärpromenad till Sundet.

Aktionen mot Blekinge och stilleståndet

Medan detta skedde pågick i de dansksvenska gränstrakterna förändrades snabbt den politiska situationen i Danmark. I början av januari 1523 reste sig den jylländska adeln mot kung Kristian. Resningen grep snabbt omkring sig och snart kunde kungens farbror hertig Fredrik av Holstein övertalas att gå i spetsen för densamma. Här öppnade sig en möjlighet för den lübska diplomatin som rådet inte försummade att utnyttja. Man bearbetade hertigen med löften om stöd och erbjöd förbund. Man gav politiska utfästelser för framtiden. Bl.a. lovade Lübeck att verka för unionens återupp-

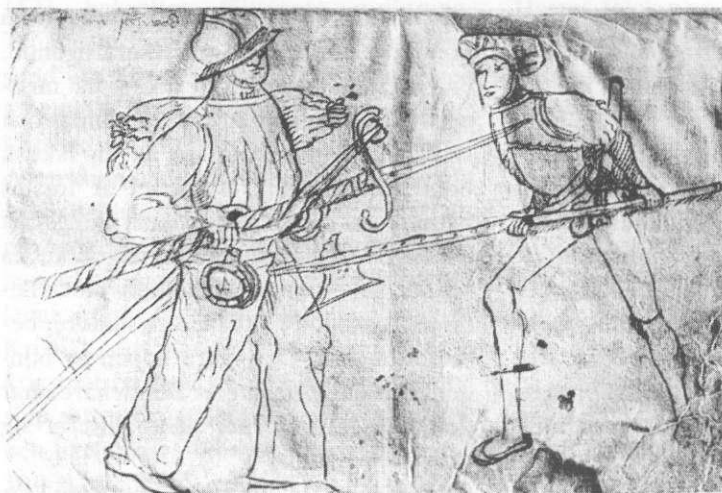


Fig. 2. I unionsstriderna från 1400-talets senare del blev tyska legoknekhtar ett inslag i krigsmanskapet – först på dansk sida. I fälttåget mot Skåneprovinserna 1523 fanns värvade tyska knektar också i den svenska hären. – Teckning av den tyske landsknekten Paul Dolustein 1502.

rättande och att inställa planerna på en svensk-lübsk erövring av de östdanska provinserna. De skulle snarast underrätta sitt krigsbefäl i Sverige om detta. I mars valdes sedan hertigen till kung och i mitten av april gick kung Kristian i landsflykt. Skånelandskapen – som fortfarande höll fast vid kung Kristian – hade blivit herrelösa.

Trots Lübecks löften och försäkringar oroades kung Fredrik av de tyska trupernas närvaro i Sydsverige. Han skrev därför själv ett brev till det tyska krigsbefälet i Kalmar län för att informera om den överenskommelse som nu fanns mellan honom och rådet i Lübeck. Brevet är dat. Haderslev den 7 april och den inledande adresstexten så formulerad att det kan sägas vara personligt riktat till Berend von Melen vid belägringsstyrkan utanför Kalmar.³³

Omkring mitten av april genomförde likväl von Melen en aktion riktad mot Blekinge. Med en ganska liten styrka gick han in i landskapet och kunde lätt och snabbt lägga detta under sig utom det befästa Sölvesborg. Den 23 april underrät-

tade han biskop Brask om det framgångsrika företaget. Av senare brev tycks framgå att von Melen haft för avsikt att följa upp framgången i Blekinge genom ett infall i Skåne.³⁴ Vid ungefär denna tid har han också skrivit till riksföreståndaren och hos denne begärt förstärkningar och medel till solden.³⁵ En väpnad aktion mot Skåne förbereddes.

Men planerna ändrades mycket snart. När riksföreståndaren i mitten av maj kunde sända förstärkningar och pengar till solden hade Berend von Melen slutit ett stillestånd med det skånska och halländska ridderskapet. För två månader framåt skulle inga fientligheter förekomma över gränsen mellan Skåne och Blekinge. Den 7 maj underrättades rådet i Lübeck om stilleståndet, en vecka senare Hans Brask.³⁶ Det kan alltså dateras till månadsskiftet april/maj 1523.

Det avtalade stilleståndet skulle vara intill den 24 juni 1523, dvs knappa två månader. I den meningen ett mycket begränsat stillestånd och mycket tydligt hade det den avsikten att garantera lugna förhållanden i Skåneprovinserna medan

en komplicerad situation kunde klarna. Rättsgiltigheten i avtalet är av detta skäl av underordnad betydelse. All eventuell rättsgiltighet upphörde med avtalets utlöpande.

Stilleståndsavtalet är inte känt i originaldokument. Berend von Melen har refererat innehållet i sin rapport till Lübeck den 7 maj och i brev till biskop Hans Brask (jfr ovan). De skånska förhandlarna återger bestämmelserna i ett öppet brev till Lübeck dat den 8 maj.³⁷ Huvudbestämmelserna i avtalet är två och i huvudsak överensstämmande mellan uppgiftslämnarna.

Alla fientligheter och militära aktioner skulle inställas mellan von Melens trupper i Blekinge och ridderskapet i Skåne-Halland fram till den 24 juni. Denna dag skulle ett möte samlas till Åhus med representanter för de två rikenas råd och rådet i Lübeck som skiljedomare. Där skulle man förhandla om en evig fred och avgöra Skånes och Hallands rikstillhörighet. Om Blekinge skulle man inte förhandla.

Om handeln bestämdes att den fick återupptas på Skånemarknaden och bedrivas i alla köpstäder utom Malmö och Landskrona där borgerskapet höll fast vid kung Kristian. Gamla privilegier skulle gälla. Det innebar att Kristian II:s lagstiftning på detta område sköts åt sidan.

Stilleståndet var inte rättsbindande för egentligen någon. Förhandlarna hade knappast fullmakter att förhandla på den nivå som bestämmelserna rör sig om. Det gäller både handelsprivilegierna och fredsmötet. Det väsentliga i stilleståndet var den information det gav till högre instanser. Det gav fred i Skånelandskapen för två månader framåt. Det gav Skåne och Halland – men inte självklart Blekinge – åt kung Fredrik.

Berend von Melen och förhandlingssituationen

I litteraturen kring detta skeende – förhandlingarna och det lokala stilleståndet – har den gängse meningen alltid varit att von Melen i överraskande liten utsträckning lyckades tillgodose de svenska intressena. Den danske historikern C. F. Allen menar att von Melen inlät sig på förhandlingar helt i onödan och att den inte så intelligenta men mycket självgoode yrkesmilitären blev grundlurad av de skånska förhandlarna som var Claus Bilde och Axel Urup.³⁸

Rudolf Bergström har i sin analys av förhandlingar och överenskommelser framhållit att von Melens militära styrkeposition i Blekinge var svag. För honom har det i huvudsak varit en fråga om att kunna behålla det uppnådda (Blekinge). Men Bergström har också framhållit att det skånska ridderskapets förhandlingsposition var bräcklig. Det torde redan vid denna tid ha bestämt sig för en anslutning till kung Fredrik men önskade avvakta med det officiella erkännandet. Man hade emot sig i denna sak en Kristiantrogen allmoge och de befästa köpstäderna vid Öresund. Den skånska adeln önskade vinna tid och om möjligt få över kung Fredriks trupper i landskapet.³⁹ Den för Sverige mindre gynnsamma utgången av förhandlingarna måste då – enligt Bergström – förklaras så att de skånska ombuden uppdragat von Melens svaga ställning och kunnat utnyttja denna insikt i skånsk favör.⁴⁰

Bergströms analys övertygar inte. Något stillestånd behövde inte von Melen av militära skäl. Det skånska och halländska ridderskapet planerade inte någon motattack. Kung Fredrik och hans trupper var långt borta (Fyn). Det fanns tid för den svensk-lübske befälhavaren att av-



Fig. 3. Erövringen av Blekinge i april 1523 genomfördes med delar av den belägringsstyrka som fanns vid Kalmar slott. Möjligen hade denna militära framstöt mot danskt område ett samband med belägringsstrategin. Blekinge var ett underhållsområde för slottet.

vakta i den uppnådda positionen. Också i Bergströms framställning förmedlas ett intryck av att von Melen varit de skånska förhandlarna mycket underlägsen i situationsbedömning och förhandlingsförmåga.

Hugo Yrwing har fäst uppmärksamheten på Berend von Melens dubbla lojalitetsförhållande. Han var i riksföreståndarens tjänst men också Lübecks man, anförtrodd befälet över de tyska trupperna i Sverige. Yrwing finner i sin undersökning av händelseförloppet och stilleståndet att von Melen bevakat de hanseatiska intressena och att den svenska sidan fick mager utbyte.⁴¹ Den avgörande bestämmelsen är då den om handelns återupptagande på villkor av gamla privilegier.

Det är min mening att Berend von Melen blivit alltför hårt klandrad i historie-skrivningen. Hans agerande och stilleståndets utformning måste sättas in i det

rampolitiska sammanhanget och hans roll framtonar då i annan dager.

Senast mot slutet av april bör von Melen ha fått underrättelse om kung Kristians landsflykt. Kung Fredriks ombud – Tyge Krabbe – agiterade vid denna tid runt om i landskapet för ridderskapets anslutning till upproret. Den 3 maj befann han sig i Åhus.⁴² Denna sista aprilvecka bör dessutom von Melen ha känt till innebörden av det förbund som ingåtts mellan Lübeck och kung Fredrik. Haderslevbrevets information om inställandet av alla fientligheter mot Skånelandskapen under hanseatisk medverkan bör ha varit känd för honom.

Dessa omständigheter har då givit en helt ny situation för von Melen. Han har rimligen blivit osäker om räckvidden av sina befälsfullmakter. Vad han fick göra och kunde göra. Fortsatta militära aktio-ner i Skåneprovinserna kunde av kung

Fredrik uppfattas som löftesbrott och förbundssvek från Lübecks sida. Relationerna mellan upprorsrörelserna i Sverige och Danmark kunde utvecklas illa. Det bästa han kunde göra i denna situation var att rädda – så långt möjligt – det redan uppnådda, dvs besittningen av Blekinge. Något mera för svensk räkning var knappast inom räckhåll. Detta uppnådde han och därutöver att Blekinge skulle stå utanför de tilltänkta förhandlingarna. Genom det i varje fall tills vidare fortsatta innehavet av Blekinge försvårades också underhållet av det belägrade slottet i Kalmar. Det var ett svenskt intresse att detta snarast kunde komma i riksföreståndarens besittning. Berend von Melen bevakade de svenska intressena utifrån sin militära ställning och så långt de politiska realiteterna medgav. Han lät sig inte luras.

Något fredsmöte i Åhus blev aldrig av. Sedan kung Fredrik i juni 1523 erkänts som kung av det skånska och halländska ridderskapet sköts stilleståndsavtalets bestämmelser åt sidan. Det hade spelat ut sin roll. Om ouppklarade förhållanden mellan Danmark-Norge och Sverige förhandlade de nordiska kungarna på hösten 1524 i Malmö. Där fördes ingen diskussion om Skånes och Hallands rikstillhörighet. Där förhandlades om Gotland, Blekinge och Viken och resultatet blev att dessa provinser gick till Danmark-Norge. De senmedeltida riksgränserna återställdes.

Noter

¹ Förhållandet mellan de nordiska länderna och Hansan har behandlats i ett flertal handböcker och större specialarbeten. Allm hänvisas till följande: C. F. Allen, *De tre nordiske Rigers Historie* 3: 1–2, E. Arup, *Danmarks Historie* II, A. E. Christensen, *Det nordiske syn på forbindelsen mellem Hansestæderne og Norden*, H. Handelman, *Die letzten Zeiten hansischer Übermacht im Skandinavischen*

Norden, K. Kumlien, *Sverige och hanseaterna*, L. Sjödin, *Kalmarunionens slutskede*.

² Kort sammanfattning av bestämmelserna i RDHD II: 1 s. 1172 HR VI: 104. Fördraget mellan Sverige och kung Hans i ST III s. 570. Jfr Allen a.a. s. 241.

³ HR VI: 104, ST III s. 585, Allen a.a. s. 241, Handelman a.a. s. 50 f.

⁴ HR VI: 104, Allen a.a. s. 243 ff.

⁵ Allen a.a. s. 243 ff.

⁶ Arup a.a. s. 356 f.

⁷ Danmarks Gamble Købstadslovgivning IV & 17, 18, 19. Jfr Arup a.a. s. 365 ff.

⁸ A. Falk, *Gustav Vasas utrikespolitik med afseende på handeln* s. 22, Arup a.a. s. 356 f.

⁹ A. Huitfeldt, *Danmarchis Rigis Krönike* II s. 1194.

¹⁰ *Ibid.* s. 1194.

¹¹ Allen a.a. 3: 2 s. 320 f, Handelman a.a. s. 102.

¹² Allen a.a. 3: 2 s. 322.

¹³ I. Svalenius, *Gustav Vasa* s. 69. För krigsutbrottet i övrigt Arup a.a. s. 384 f, Handelman a.a. s. 70 ff.

¹⁴ En inofficiell hjälp hade utgått redan tidigare finansierad av köpmannakretsar i Lübeck (Sjödin a.a. I s. 97, 219).

¹⁵ HR: VIII 192, Peder Svarts krönika s. 54.

¹⁶ HR: VIII 192, Sjödin a.a. II s. 470. Berend von Melen var sedan en tid tillbaka anlitad i den inofficiella inblandningen i det svenska upproret.

¹⁷ H. Yrwing, *Lübeck, de nordiska rikena och konungavalet i Strängnäs 1523*, *Scandia* 1958 s. 201, R. Bergström, *Studier till den stora krisen i Nordens historia* s. 117.

¹⁸ HR VIII: 321.

¹⁹ Uppgifterna har lämnats av riksföreståndaren i skrivelse till Lübeck den 11 feb. HR VIII: 291.

²⁰ HR VIII: 320.

²¹ HSH XVII s. 73, R. Bergström, *Det svenska krigståget mot Skåne vintern 1523*, HT 1937 s. 120.

²² HR VIII: 320.

²³ HR VIII: 320, HSH XVII s. 76. Jfr Bergström a.a. 1937 s. 121.

²⁴ Bergström a.a. 1937 s. 122.

²⁵ Clement Rensels krönika, HSH II s. 30 f.

²⁶ HR VIII: 333.

²⁷ HR VIII: 403.

²⁸ HR VIII: 284.

²⁹ F. Lindberg, *Bondefreder under svensk medeltid*, HT 1928 s. 28 ff.

³⁰ Bergström a.a. HT 1937 s. 123 ff.

³¹ Yrwing a.a. *Scandia* 1958 s. 225 f.

³² HR VIII: 284.

³³ ST IV s. 48.

³⁴ Link. Bibl. Handl. II s. 186. Infallet i Blekinge vid denna tid kan möjligen ha haft något samband med de oroligheter bland allmogen där som har kunnat konstateras. Larsson, Lars J. Sören Norbys skånska uppror, Scandia 1964 s. 222.

³⁵ GR I s. 58 f.

³⁶ HR VIII: 403, GR I s. 295.

³⁷ HR VIII: 409, 410.

³⁸ Allen a.a. 4: 2 s. 31 f.

³⁹ R. Bergström, Stilleståndet mellan Berend von Mehlen och det skånska ridderskapet, HT 1942.

⁴⁰ Ibid. s. 387.

⁴¹ Yrwing a.a. Scandia 1958 s. 228 ff.

⁴² Allen a.a. 4: 2 s. 28, 545.

Källor

Danmarks Gamle Købstadslovgivning IV (utg Erik Kroman) – 1961.

Handlingar rörande Skandinaviens Historia II, XVII (förk HSH) – 1818, 1832.

Hanserecesse von 1477–1530. Dritte Abteilung, VI, VIII (förk HR) – 1899, 1910.

Konung Gustaf den förstes registratur I (förk GR) – 1861.

Linköpings Biblioteks Handlingar II – 1795.

Regesta Diplomatica Historiae Danicae, Række 2, 1: 2 (förk RDHD) – 1889.

Sveriges Traktater med främmande makter III–IV (förk ST, utg. O. S. Rydberg) – 1888, 1895.

Krönikor

Arild Huitfeldt: Danmarchis Rigis Krönike – 1652.

Peder Swart: Konung Gustaf I:s krönika (ed. Nils

Edén) – 1912.

Clement Rensel: (se ovan Handl. rörande Skand. Historia).

Litteratur

Allen, C. F.: De tre nordiske Rigers Historie 3: 1, 3: 2, 4: 2 – 1865–67.

Arup, Erik: Danmarks Historie II – 1932.

Bergström, Rudolf: Det svenska krigståget mot Skåne vintern 1523. HT 1937.

— Stilleståndsavtalet mellan Berend von Melen och det skånska ridderskapet våren 1523. HT 1942.

— Studier till den stora krisen i Nordens historia – 1943.

Christensen, A. E.: Det nordiske syn på forbindelsen mellem hansestæderne og Norden – 1957.

Falk, Albert: Gustaf Vasas utrikespolitik med afseende på handeln – 1907.

Handelmann, Heinrich: Die letzten Zeiten hansischer Übermacht im Skandinavischen Norden – 1853.

Kumlien, Kjell: Sverige och hanseaterna – 1953.

Larsson, Lars J.: Sören Norbys skånska uppror. Scandia 1964.

Lindberg, Folke: Bondefreder under svensk medeltid. HT 1928.

Sjödin, Lars: Kalmarunionens slutskede. Gustav Vasas befrielsekrig I–II – 1943–47.

— Art. Hans Brask i SBL 6 – 1926.

Svalenius, Ivan: Gustav Vasa – 1950.

Yrwing, Hugo: Lübeck, de nordiska rikena och kungavalet i Strängnäs. Scandia 1958.

Befolkningsomflyttningens betydelse för ålderdomstryggheten

Med utgångspunkt från Faurås härad i Hallands län
under 1800-talet

Av Monika Jönsson

Projektet de äldre i samhället – förr, nu och i framtiden. Historiska institutionen, Lunds universitet

I en halländsk fallstudie undersökes här frågan om de stora folkomflyttningarnas betydelse för de gamla i samhället under 1800-talets senare del. Avgörande för hur ålderdomen skulle se sig var om man tillhörde de besuttna eller obesuttna i de undersökta socknarna.

»Det nya landet hade jord utan brukare och kallade på jordbrukare utan jord. Det öppnade sig för dem som åstundade en frihet de saknade i hemorten. Och hos de jordlösa, de skuldsatta, de betryckta, de missnöjda uppväcktes utvandringshågen. För andra åter hägrade icke vissa förmåner och förvärv i det nya landet, utan de ville undslippa besvärande ting i det gamla: de utvandrade icke *till* något, utan *från* något. Många och vitt skilda var svaren på frågan: Varför?»

Så har Vilhelm Moberg i inledningen till *Utvandrarna* formulerat sin uppfattning om orsakerna till emigrationen. Frågan om människorna utvandrade till eller från något har också sysselsatt emigrationsforskarna och formulerats i termerna *pull* och *push*. Pull står för dragningskraften från invandrarlandet. Högkonjunktur och löfte om en bättre framtid lockade människor att utvandra. Push innebär att drivkraften att emigrera finns i hemmiljön. Överbefolkning, missväxt och dåliga framtidsutsikter förmådde människor att fatta beslut om emigration.

De båda faktorerna tänks oftast samvariera. Beslutet att förändra sin tillvaro fattas i det egna sociala och ekonomiska sammanhanget, medan däremot frågan om *vad* som ska göras styrs av andra faktorer.

Sveriges befolkning var 1850 fyra och en halv miljon. 1850–1914 utvandrade över en miljon svenskar till Amerika. Mindre än 20 % kom tillbaka. Detta innebär att familjer splittrades för att kanske aldrig mer åter ses. Samtidigt med utvandringen till andra länder pågick en allt större inflyttning till städerna. De båda typerna av befolkningsrörlighet – den externa och den interna – har ett samband. Städerna kunde vara ett alternativ till utvandring och konkurrera om arbetskraften, om den industriella utbyggnaden var tillräckligt stor och om avståndet från hemorten ej var för långt.

I centrum för denna studie står de gamla i samhället och befolkningsomflyttningarnas betydelse för dem.

En vanlig bild av det förflutna är att människor levde tillsammans i storhus-

håll. Ålderdomen tryggades genom att de unga tog hand om sina gamla föräldrar, till skillnad från dagens samhälle då de gamla hamnar på institution eller lever i ensamhet. Detta är emellertid en myt. Så idyllisk såg verkligheten inte ut. Forskningen kring åldrandet i historiskt perspektiv har kunnat visa att ålderdoms-tryggheten var en klassfråga. De som hade jord kunde genom undantagssystemet försäkra sig om åtminstone materiell trygghet i närheten av eller tillsammans med sina barn. Däremot var kanske inte alltid samlevnaden mellan generationerna en idealisk tillvaro som förlöpte friktionsfritt. Tregenerationsboendet, då två gifta par bodde tillsammans, var ovanligt. Den äldre generationen lämnade ifrån sig gården sent, ofta då endast en förälder var kvar i livet. Annorlunda såg ålderdomen ut för dem som hade inga eller endast marginella tillgångar. Dessa, samhällets jordlösa, torpare, drängar, soldater, backstugusittare, fick ofta tillbringa ålderdomen i ensamhet, ej sällan som fattighjon.

De skriftliga källorna ger så långt tillbaka som 1500-talet besked om att flyttningar har förekommit på landsbygden i stor utsträckning. Unga människor flyttade mellan gårdar inom och över sockengränserna och tillbaka till födelsesocknen. Denna s.k. cirkulationsflyttning möjliggjorde ett obrutet eller endast tillfälligt brutet kontaktnät med den äldre generationen. Men hur påverkades föräldragenerationens trygghet inför ålderdomen då avstånden ökade genom stadsflyttning och utvandring?

Sveriges befolkning fördubblades från 1750 till 1850. Jordbruket förmådde under 1800-talet inte absorbera befolkningstrycket. Bondbarn proletariserades då hemmansklyvningarna upphörde och

många hade för små jordbruk för att försörja en familj, än mindre tre generationer. Karl-Oskar och Kristina i *Utvandrar*na tillträdde 1844 ett hemman som efter ett flertal klyvningar omfattade endast ett sextondels mantal. Syskonen hade sina arvslotter inestående i gården och till dessa skulle Karl-Oskar betala ränta. Vidare hade Karl-Oskars föräldrar undantag på gården, med vilket menas att de hade juridisk rättighet att bli försörjda av gårdens avkastning. Karl-Oskars och Kristinas betungande materiella villkor delades av många småbrukare, de som inte hade några marginaler för att möta tillfälliga kriser som t.ex. missväxt. Många människor flyttade till städerna och många valde att emigrera. Stadsflyttning var inget alternativ för utblottade småbrukare och kanske inte heller för många bondbarn. Industrierbete betraktades som socialt degraderande. Bättre då att förvärva jord i annat land och kunna upprätthålla sin sociala status eller hoppas kunna tjäna ihop pengar för att återvända till hemlandet och köpa ett jordbruk.

Denna studie skall fokusera på ett antal frågor. Vilken karaktär hade stadsflyttningarna? Var de cirkulära som tidigare med återflyttningar till födelseorten eller flyttade kanske föräldrarna med sina barn? Tog emigranterna med sina åldrande föräldrar eller blev de lämnade ensamma? Omsorgen om de äldre bestämdes inte enbart av de som flyttade utan även av de som eventuellt stannade kvar i födelsesocknen.

Frågorna skall belysas med kyrkobokförings- och skattematerial från Faurås härad i Hallands län. Vi skall se om flyttningarna till stadsmiljö, då ju avstånden ökar relativt sett, skiljer sig från emigrationen med avseende på effekterna för



Fig. 1. Falkenberg 1860. Bilden visar småstadskaraktären med de låga husen som ger en lantlig prägel.

den äldre generationen. Utgångspunkten är flyttningarna till och från Falkenberg under 1850- och 1870-talen.

Halland var vid denna tid ett av de minst industrialiserade länen, vilket delvis kan förklara den mycket omfattande emigrationen härifrån i förhållande till folkmängden. I Falkenberg levde 1865 1 245 människor. Halmstad, länets största stad, hade vid samma tid en folkmängd på 4 654 invånare.

Stadsinflyttning och åldrande

Falkenberg hade under hela perioden ett markant kvinnoöverskott. Staden hade låg industrialiseringsgrad vilket belyses av könsfördelningen. Det var huvudsakligen inom servicesektorn, i husligt arbete, som kvinnor var sysselsatta. Det var unga ensamma människor som flyttade.

C:a 50 % hade yrkestitlarna piga och dräng. Av 1 335 inflyttade till Falkenberg under 1850- och 1870-talen var endast 15 personer över 60 år. De gamla flyttade således inte med de unga till staden. Rörligheten var stor och nästan lika många flyttade ut ur staden. Men vart tog de vägen? Flyttade de tillbaka till födelseorten efter att ha provat sina vingar i stadsmiljö eller var fortsatt stadsboende enda alternativet för arbetskraft som var överflödig på landsbygden? Av de inflyttade pigorna och drängarna flyttade endast 14,7 % tillbaka till födelseorten. C:a 30 % flyttade till städer företrädesvis till Halmstad, Göteborg och Köpenhamn.

Falkenbergs omland bestod till största delen av utpräglade jordbrukssocknar. Två av dessa, Vinberg och Morup, har valts för att studera hur ålderdomen tedde sig för falkenbergmigranternas föräldrar.

Vinberg hade 1855 1363 invånare och Morup hade vid samma tid 2568. 1880 hade båda socknarna ökat folkmängden med ett par hundra invånare – ett resultat av födelseöverskott – det var inte längre något inflyttningsöverskott till socknarna. Några år senare vänder trenden och en befolkningsminskning inträder och andelen äldre ökar starkt.

94 huvudpersoner från Vinberg och Morup flyttade till Falkenberg. Vi ska följa föräldrarna till dessa från 60-års åldern och fram till deras död. Föräldrarna delas in efter innehav av jord, vilket

motiveras av att jorden var en resurs för att trygga ålderdomen både i materiella former och vad avser möjligheten att bo med barn.

Nedan presenteras tabeller över de äldres boendeformer med tre tidsobservationer från 55–60-års åldern och fram till deras död.

Processperspektivet gör oss uppmärksamma på förändringar över tid och belyser här tydligt skillnaderna mellan de båda grupperna vid olika tidsperioder.

Då föräldrarna var i 60-års åldern finner vi stor likhet mellan de båda grupper-

Tabell 1. Föräldrar till falkenbergsemigranter i Vinbergs och Morups socknar, 1850- och 1870-talen. Jordinnehavare.

Ålder Boendeform	50–60		60–70		70–80	
	N	%	N	%	N	%
Parhushåll m. gift barn	16	19,5	16	30,3	6	18,2
Ensam m. gift barn	1	1,2	12	22,6	16	48,3
Parhushåll m. ogift barn	58	70,8	6	11,3	0	0
Ensam m. ogift barn	5	6,1	12	22,6	7	21,4
Parhushåll utan barn	0	0	0	0	0	0
Ensam i undantag	2	2,4	6	11,3	4	12,1
Ensam i backstuga	0	0	0	0	0	0
Ensam i fattighjon	0	0	1	1,9	0	0
Summa	82	100,0	53	100,0	33	100,0

Tabell 2. Föräldrar till falkenbergsemigranter i Vinbergs och Morups socknar, 1850- och 1870-talen. Jordlösa.

Ålder Boendeform	50–60		60–70		70–80	
	N	%	N	%	N	%
Parhushåll m. gift barn	0	0	6	10,2	4	10,3
Ensam m. gift barn	1	1,5	2	3,4	2	5,3
Parhushåll m. ogift barn	52	65,0	2	3,4	0	0
Ensam m. ogift barn	9	11,4	9	15,3	1	2,6
Parhushåll utan barn	10	12,4	18	30,5	2	5,3
Ensam i undantag	0	0	0	0	0	0
Ensam i backstuga	5	6,2	12	20,3	13	34,4
Ensam i fattighjon	3	3,5	10	16,9	16	42,1
Summa	80	100,0	59	100,0	38	100,0

Källa: Husförhörslängder, mantalslängder, Vinbergs och Morups socknar.

na. I båda kategorierna levde man fortfarande med ogifta barn. Men vi noterar också vissa skillnader vid detta första observationstillfälle. Bondefamiljerna levde inte i parhushåll utan barn som de obesuttna, vilket kan förklaras med att barnen till de obesuttna flyttade hemifrån tidigare. De obesuttna levde inte i parhushåll tillsammans med gifta barn. Bondehushållen däremot som hade resurser till boende mellan två familjer, hade under denna period 19,5 % i denna kategori. Generationsboendet, då båda makarna i den äldre generationen var i livet, var inte heller i bondeklassen vanligt.

När vi går till nästa fas börjar större skillnader framträda. De obesuttna levde då sällan med barn. Parhushållen utan barn ökade i denna grupp liksom ensamboendet. Vi ser alltså att så länge det finns resurser i form av jord så klarade man sig från ensamhet och fattigdom även då arbetsförmågan upphör. Åbo Anders Eriksson i Qvarngård, Morup, var skattebonde och föddes 1812. Hustrun Sara Lovisa Larsdotter var född samma år. De hade tillsammans sex barn. 1871 delades gården mellan tre bröder och föräldrarna bodde på undantag hos en av sönerna. 1886 flyttade fadern, som då blivit änkeman, till en annan son där han stannade till sin död. Detta var en tämligen vanlig ålderdomstrygghet för de som ägde jord. Tregenerationsboende, då två gifta par samtidigt var i livet, var ovanligt. Än ovanligare var naturligtvis fyrgenerationsboende, men även det förekom. Tobias Jönsson föddes 1806 och var skattebonde i Sandkärr, Morup. Hustrun hette Anna Lena Olsdotter. De ägde 1/8 mantal. Paret hade tre söner och en dotter. 1870 delades gården mellan två söner och Tobias och Anna Lena blev undantagsfolk hos en av sönerna. Båda var

då över 60 år. Den son hos vilka de har undantag delar i sin tur sin del av gården mellan två söner. Anna Lena är då död och Tobias är 81 år. Den två gånger delade gården belastades således under en tid av två undantag. Detta var sannolikt ingen ideal tillvaro för någon av parterna. Men det gav de unga ekonomiska och sociala fördelar och möjligheter att gifta sig, och en trygg ålderdom i närheten av sina barn åt Tobias och Anna Lena. Bland jordinnehavarna är endast 1 person registrerad som fattighjon vid andra åldersfasen. Om vi räknar backstuguhjonen till de utfattigas skara får vi 37 % av de obesuttna i denna grupp vid ålder kring 70.

Vid sista åldersfasen blir skillnaderna mycket tydliga, då levde 87,9 % av jordinnehavarna med barn, medan siffran för de obesuttna endast var 23,5 %. Bondeklassen redovisar endast några få ensamboende, men samtliga dessa har försörjning i form av undantag. För de jordlösa slutade livet inte sällan som fattighjon eller ensam i någon stuga i utkanten av byn, understödd av socknen. Arbetskarlen Olaus Kristiansson var född 1813 och gift med Anna Agneta Johansdotter född 1827. De hade tillsammans sex barn. Olaus och Anna Agneta bodde i en backstuga i Långavecka. Olaus förtjänade sitt uppehälle som arbetskarl, kanske på Långås säteri. Barnen lämnade samtliga föräldrahemmet före 18 års ålder för att förtjäna sitt eget levebröd och föräldrarna levde ensamma några år tills de så småningom 1890 hamnade på fattiggården som färdigställda några år tidigare. En åldring som saknade resurser fick ofta tillbringa sina sista år i ensamhet och fattigdom.

Av de 94 utflyttarna från de två socknarna återvänder endast sex efter några

år. 5 av dessa kommer från bondeklassen och återvänder till föräldrahemmet efter några år i staden. Endast en kommer ur de obesuttnas led. Lika låg som tillbakaflyttningen till föräldrahemmet var föräldrarnas benägenhet att flytta med sina barn.

Utvandringen och dess betydelse för de äldre

1851–1907 utvandrade 51 000 människor från Hallands län. Folkmängden var 1865 126 060. C:a 5 000 utvandrade till Danmark och 45 000 till Amerika. Danmarksutvandringen var störst under periodens början och avtog starkt under senare delen. Från mitten av 1870-talet finns statistik även över återinvandringen och vi finner då att återinvandringen från Danmark var proportionellt större än från Amerika.

Emigrationsutredningen som tillsattes 1907 för att utreda orsakerna till befolkningsminskningen fann inga tillfredsställande förklaringar till den stora utvandringen från Hallands län. Länet var mycket litet industrialiserat. Den agrara omvandlingen hade gått långsamt – skiftesrörelsen kom sent igång och brukningsmetoderna var länge föråldrade. Det fanns inga städer inom länsgränsen av tillräcklig storlek för att attrahera arbetskraft. Man skulle kunna tänka sig att Göteborg var ett alternativ till utvandring för nordhallänningen, men så tycks ej ha varit fallet. Flyttningen till svenska orter utgjorde endast 7,5 % under perioden 1871–1900. Hallänningen flyttade till Amerika hellre än till svenska städer.

Utvandringen följde inget enhetligt mönster, den hade olika karaktär vid olika tidpunkter. Till en början var emigrationen ett stadsfenomen. Med miss-

växtåren och de höga spannmålspriserna kring 1850 kom landsbygdsbefolkningen med i emigrantströmmen och familjeutvandringen kom att dominera. Den halländska utvandringen ökade under några år i början av 1850-talet och sjönk sedan fram till nödårsutvandringen som tar sin början 1868.

Karl-Oskar och Kristina tillhörde den grupp jordbrukare som kring 1850 drabbades av missväxt och skuldsättningar. När Karl-Oskar skulle ta ut flyttbetyg för sig och sin familj ställdes han inför förhör av prästen som krävde att han skulle redogöra för sina skäl att lämna hemlandet. Prästen undrade om inte Karl-Oskar hade sociala ambitioner snarare än att nöden drev honom ur landet. Människan skulle vara nöjd med sin lott. Liknande tankegångar framfördes i den samtida pressen. Det är svårt att veta vad som drev den enskilde individen att fatta beslut om utvandring. Förändringar i emigrantvolymen kan förklaras med konjunktursvängningar, men de enskilda besluten skall snarare ses mot bakgrund av många faktorer tillsammans. Det egna materiella och sociala sammanhanget naturligtvis men också i ett större sammanhang. 1800-talets större rörlighet, sociala, ekonomiska och politiska villkor och en ökad kunskap. Kunskapen om t.ex. möjligheten att nästan gratis förvärva land i Amerika var naturligtvis en förutsättning för att utvandringen skulle vara ett alternativ. I den meningen kan man säga att Karl-Oskar hade sociala ambitioner. Däremot skulle han sannolikt inte fatta detta beslut om situationen i hemlandet varit god.

Vi ska nu övergå till emigrationen från Falkenberg som trots sitt ringa antal ändå kan ge en bild av vad långdistansflyttning innebar för den äldre generationen.

EMIGRANT BEFORDRING
genom
THE NATIONAL STEAMSHIP COMPANY
LIMITED
Hafred Aymer LIVERPOOL 23 Waterstreet

Redbar behandling
Sjörättig Försäkring
Snabb och billig resa
Sjörättig Försäkring

B. B. PETERSON
Reklamationschef för Emigranten i Sverige
GÖTEBORG

Några allmännyttiga råd för utvandrare till AMERIKA.

N:o 1. Den som har god utkomst i Sverige, bör stanna der, hvidre än söka det obekanta, skulle derom förmåna, det ej inkomsterna motvare utgifterna, ren då till Amerika medan medel finnas dertill då möjligen något överskott kan beredas vid framkomsten, för att der börja en ny verksamhet, och har Amerika bland sina svårigheter, fördelar att erbjuda, som intet annat land kan göra det stridigt.

N:o 2. Hvar och en som fruktar kropparbete bör ej utvandra.

N:o 3. Hys inga öfverdrifna förhoppningar, och du skall lyckas.

N:o 4. Var nykter, redbar och flitig, och du skall lyckas här bättre än annorstädes, ty dessa egenskaper äro de som aktas och betalas i Amerika, ty der ned-sätter lättjan och arbetet säll.

N:o 5. Börja resan under ett fast beslut, att med tålmod, kraft och ihärdighet bereda dig ett hem och du skall lyckas.

N:o 6. Jordbrukare, handverkare och arbetkarlar samt tjänsteflickor kunna alltid beräkna en säker och god utkomst.

N:o 7. Haf medförda kistor och stöckar väl och tydligt märkta, nedlägg ej pennningar uti dem.

N:o 8. Tag väl vara på kläs tillhörigheter och lemna dem aldrig utan tillsyn ty någon medpassage-kan inte föras utan tillsyn ty någon medpassage-

rare torde då undansticka dem, särdeles då de i landets kommit ombord.

Martin Olsson
Kontor Sölgatan 44, Göteborg.

Pris: öta

gillade från Göteborg till nednämnda platser i Amerika.

Städers namn	Städers namn	Rör	Öta
Boston	Massachusetts	132	50
Chikago	Illinois	173	25
Detroit	Michigan	164	—
New-York	New-York	132	50
San Francisco	California	353	—

Deri under ett är betala endast landstigningspennningar.

John Millar.

TILL CANADA!

En gång af den utvandrare till Amerika som vill utvandera till Amerika, bör han först se till att han har tillräckligt med pengar för att kunna betala för sin resa till Amerika. Detta kan han göra på olika sätt, till exempel genom att låna pengar eller genom att sälja sina saker. Det är också viktigt att han har tillräckligt med pengar för att kunna betala för sin resa till Amerika. Detta kan han göra på olika sätt, till exempel genom att låna pengar eller genom att sälja sina saker.

Oskuld H. Mattsson,
adress Göteborg.

Fig. 2. Emigrantannons från 1873. Det fanns olika sätt att förmedla möjligheterna att emigrera. Brevkontakter mellan anhöriga och vänner och förbetalda biljetter var ett. Ett annat var, som vi ser av bilden, transportbolagens värvningskampanjer.

Under 1850-talet noteras inga amerikana emigranter i husförhörlängderna. På 1870-talet utvandrar 40 personer. Dessa reduceras till 23 när barnen sållats bort och likaså de vars ursprung ej går att fastställa. Emigranterna är till största delen ensamflyttare. 7 är födda i Falkenberg och resten i kringliggande socknar. Uppehållstiden i Falkenberg var i regel kort. De 23 utvandrarerna är unga människor. Den äldste är 35 år. Könsfördelningen är jämn.

Föräldrarnas sociala status har bestämts vid emigrationstillfället. Boendeformen är den sist noterade i husförhörlängden.

Vi finner då att av de 23 emigranternas föräldrar slutar 10 par sitt liv i ensamhet och av dessa var nio torpare, soldater och drängar och en åbo. Åtta par levde med ogift barn och av dessa var endast en torpare, fem var åbor, en stadsfiskal och en skräddare. Fem par levde vid sin död med gift barn. 2 var åbor, 1 kakelugnsmakare, 1 sjöman och 1 handlande. Vi finner således att de obesuttna i hög grad tvingades tillbringa ålderdomen i ensamhet. Ingen av föräldrarna flyttade med sina barn. Inte sällan flyttade syskon efter en tidigare utflyttad syster eller bror. Pigan Augusta Svendsdotter emigrerade 1879, några år efter sin syster. Det tredje

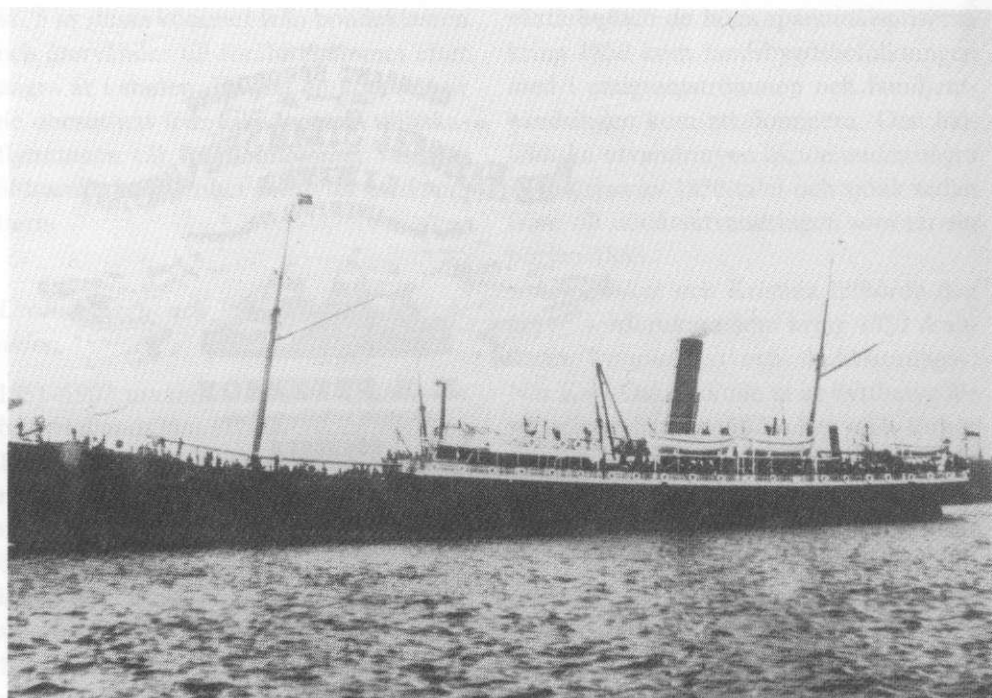


Fig. 3. Övergången till ångfartyg under 1800-talets senare del underlättade emigrationstransporterna.

barnet i familjen flyttar samtidigt till Tvååker och föräldrarna som var säteritorpare levde ensamma till sin död. Arbetskarlen Sven Aron Andersson emigrerade 1878. Samtliga syskon följde efter vid olika tidpunkter. Föräldrarna var bönder. Den kvarvarande dog 1887 och då utvandrade sista barnet som var 20 år.

Emigrationen tycks lika litet som den interna befolkningsomflyttningen ha påverkat ålderdomstryggheten. De obesuttna skulle inte haft ekonomiska möjligheter att behålla barnen hemma även om dessa inte emigrerat.

De besuttna däremot hade ekonomiska resurser att tillbringa sin ålderdom i barnens närhet. Pigan Lovisa Carlsdotter, vars föräldrar var hemmansägare i Vinberg, emigrerade 1879. En broder övertog samtidigt hemmanet och föräldrarna levde på undantag till sin död. 1871 ut-

vandrade pigan Anna Johanna Jakobsdotter. Hennes bror övertog gården i Ulared och föräldrarna levde på undantag. Ingen av de emigrerade återvände till föräldrahemmet.

Sammanfattning

De ökade flyttavstånden innebar i sig inte att föräldragenerationen fick tillbringa ålderdomen i ensamhet. Det var den sociala tillhörigheten som liksom tidigare bestämde hur ålderdomen kom att se ut. I bondefamiljerna stannade något barn kvar för att ta över gården. De obesuttna levde i stor utsträckning ensamma, men det gjorde de även tidigare. Det var den ömsesidiga resursbristen som omöjliggjorde omsorg och samboende. Det är i de materiella förhållandena vi har att söka skillnader i familjemönster. Emigrations-

materialet är litet, men ger oss ändå en uppfattning om mönster. Fanns det materiella resurser så stannade något barn kvar i hemlandet, i annat fall var man tvungen att skiljas, kanske för alltid.

Referenser

Otryckt

Lunds Landsarkiv: Flyttlängder, Husförhörslängder, Mantalslängder.

Tryckt

Andersson, Michael, *Family Structure in Nineteenth Century Lancashire*. Cambridge 1971.

From Sweden to America. A History of migration. Editors: Harald Runblom and Hans Norman. Uppsala 1976.

Hallands Historia II, *Från freden i Brömsebro till våra dagar*. Halmstad 1959.

Jönsson, Monika, *Migration och åldrande. Stadsmigrationens effekter för de äldres boendemönster med utgångspunkt från flyttningarna till och från Falkenberg under 1850- och 1870-talen*. Stencil Hist. inst. Lunds Universitet 1987.

Kjellman, Gunilla, *Kultur och Åldrande*. Lund 1984.

Kronborg & Nilsson, *Stadsflyttare – Industrialisering, migration och social mobilitet med ut-*

gångspunkt från Halmstad 1870–1910. Uppsala 1975.

Kälvemark, Ann-Sofi, *Reaktionen mot utvandringen. Emigrationsfrågan i svensk debatt och politik 1901–1904*. Uppsala 1972.

Moberg, Vilhelm, *Utvandrarna*. Stockholm 1951.

Norman, Hans, *Från Bergslagen till Nordamerika*. Uppsala 1974.

Odén, Birgitta, *Emigrationen från Norden till Nordamerika under 1800-talet. Aktuella forskningsuppgifter*. Historisk Tidskrift 1963.

Odén, Birgitta, *Emigrationsstudie i Blekinge*. År Historisk Tidskrift för Skåneland. Nr 3 1965.

Odén, B., Svanborg, A., Tornstam, L., *Äldre i samhället förr, nu och i framtiden Del I. Teorier och forskningsansatser*. Stockholm 1982.

Sundbärg, Gustav, *Emigrationsutredningen*. Stockholm 1910.

Tedebrand, L.-G., *Västernorrland och Nordamerika 1875–1913*. Stockholm 1972.

Winberg, Christer, *Folkökning och proletarisering*. Partille 1975.

Wirén, Agnes, *Uppbrott från Örtagård. Utvandring från Blekinge till och med år 1870*. Karlshamn 1975.

Zitomersky, Joseph, *Ecology, Class or Culture? Explaining Family Residence and Support of the Elderly in the Swedish Agrarian Past*. Scandinavian Journal of History 1987 vol 12 nr 2.

Tack till Lars Edgren och Birgitta Odén som lämnat värdefulla synpunkter på uppsatsen i manus.

Gränser i upplösning

En studie av by- och sockengränsernas förändring i Alstads församling

Av Annika Nilsson

Kulturgeografiska institutionen, Sölvegatan 13, 223 62 Lund

I denna artikel studeras gränsernas roll i en fulläkersbygd på Söderslätt, från enskiftetiden fram till våra dagar. Många gamla by- och sockengränser riskerar i det rationella jordbrukets spår att suddas ut – i landskapet, på kartan och i medvetandet.

För människorna i bondesamhället var byn och socknen de viktigaste enheterna. Byn hade ett visst självstyre och utgjorde samtidigt grunden för samarbete – både inom byn och mellan byarna – i det kollektivt präglade jordbruket. Socknen växte fram ur byn och byalaget. Ordet *socken* kan härledas till verbet söka och är en beteckning för de människor som sökte sig till samma kyrka. Socknarna bildades när kristendomen infördes i Sverige och kyrkobygandet tog fart, dvs på 1000–1100-talet.¹ Kyrkan blev därmed den naturliga samlingspunkten i socknen.

Skiftesreformerna under 1800-talet innebar förutom en total förändring av böndernas arbetsorganisation också att by- och sockengränserna preciserades.² Detta eftersom det var byns totala jordinnehav som låg till grund för fördelningen av jord inom byn. När de nya jordinnehaven fastställdes uppträdde också helt nya hägnadsmönster i landskapet.

I samband med enskiftet, dvs för Skånes del i början av 1800-talet, försvann en stor del av byarnas ansvars- och gemenskapsområden, när bebyggelsen i byarna

splittrades och arbetet kunde skötas av bonden ensam. Socknarna var dock de viktigaste enheterna på den lokala nivån fram till 1952 års storkommunreform, då kommunerna kom att bestå av flera socknar. Redan efter ca 20 år fick vi ytterligare en kommunreform som innebar att kommunerna gjordes än större. Den kommunala makten har således koncentrerats allt mer sedan andra världskriget.

Allt fler ansvarsområden sköts av allt större enheter. Samhällets lokala prägel under 1800-talet övergår på 1900-talet i en regional, och i viss mån nationell. När de lokala enheterna var betydelsefulla i samhället var också deras gränser viktiga. Idag är det inte längre så. Det allt mer rationaliserade jordbruket och en förändrad lagstiftning har påverkat gränsernas bevarandemöjligheter. By- och sockengränserna har genomgått stora förändringar, framför allt under de senaste två årtiondena. Många av de gränser som preciserades vid 1800-talets början håller idag på att försvinna; både från kartan och landskapet.

Denna artikel behandlar by- och sockengränserna i nuvarande Alstads för-

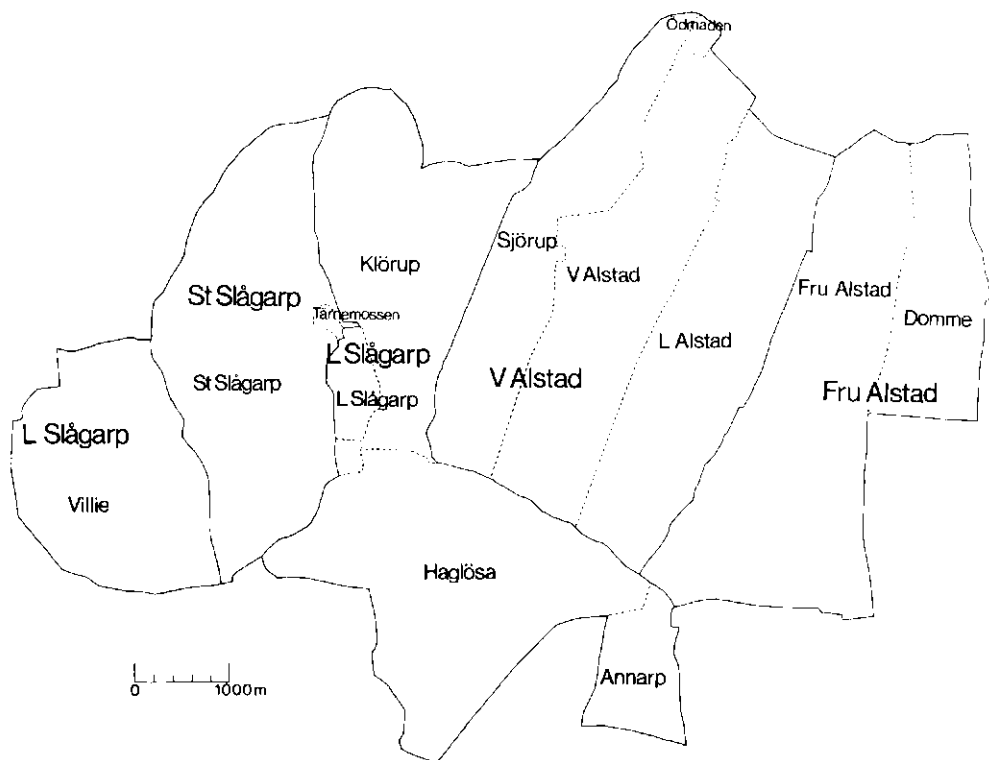


Fig. 1. By- och sockengränserna i nuvarande Alstads församling, gällande från tiden för enskiftet fram till 1953. Heldragen linje markerar sockengräns; streckad linje anger bygräns.

samling i Trelleborgs kommun.³ Området är valt dels med tanke på dess geografiska läge i en högvärdig jordbruksbygd, dels pga att det för inte så länge sedan bestått av inte mindre än fyra socknar.⁴

1800–1953; en stabil period

De fyra socknarna i undersökningsområdet är förmodligen bildade någon gång på 1100–1200-talet.⁵ Vid 1800-talets början bestod dessa socknar av sammanlagt elva byar. På storskifteskartorna liknar byarnas form den vi känner från gamla ekonomiska kartan från 1910-talet, men de yttre gränserna preciseras först i samband med enskiftet. Trots att Söderslätt var helt uppodlat redan på 1600-talet⁶ får

man därför anta att byarnas yttre gränser inte preciserades förrän vid enskiftets genomförande. För byarna i Alstads församling sker detta under perioden 1804–1816. Enskiftet innebar alltså inte enbart ett fastställande av byarnas inre gränser, utan även att de yttre⁷ »jämnades till». Detta var nödvändigt eftersom det var byarnas totala jordinnehav som låg till grund för fördelningen av jord inom respektive by.

Samtliga de by- och sockengränser som etableras vid enskiftets genomförande i undersökningsområdet återfinns mer än 100 år senare, på den gamla ekonomiska kartan från 1914 (se Fig. 1). Kartan kan – vad avser de yttre gränserna – sägas vara giltig i ca 40 år till, dvs i sammanlagt ca

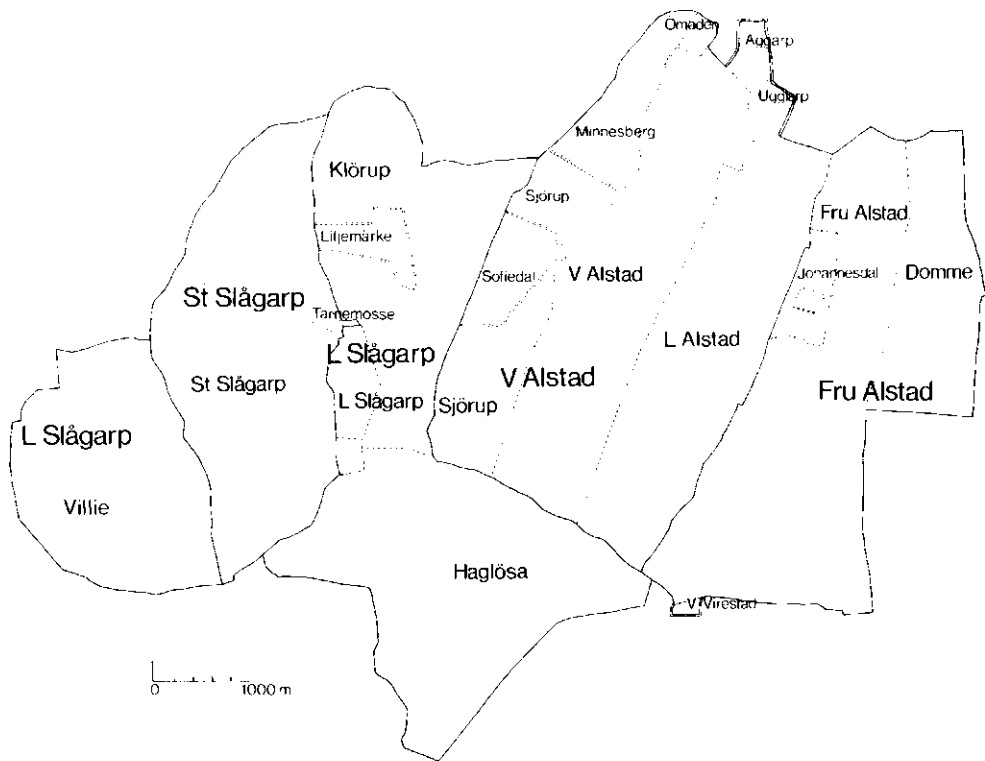


Fig. 2. By- och sockengränserna i nuvarande Alstads församling enligt den ekonomiska kartan från 1970-talet. Observera att kartan *summerar* de förändringar som skett mellan 1953–1971. Heldragen linje markerar sockengräns; streckad linje anger bygräns. Nyttillkommen gräns är dubbelmarkerad.

150 år. Denna periods stora förändringar av byarnas inre gränser påverkar alltså inte i någon mån by- eller sockengränserna.

1954–1970; förändringarna börjar synas . . .

Under 1950-talet börjar jordbruksrationaliseringarna i form av sammanläggningar av brukningsenheter sätta sina spår i undersökningsområdet. Fig. 2 utgår från den ekonomiska kartan från 1970-talet och sammanfattar de gränsändringar som skett under de 20 närmast föregående åren. Fortfarande sker de flesta gränsändringarna inom byarna, även om sammanslagningarna av ägodelar nu också ger upphov till nya »byar» – på fastighetsägarens initiativ.

Under denna period sker *tre* ändringar av sockengränser. Dessa sker mellan 1953 och 1960 och är alla föremål för utredning av överlantmätaren i Malmöhus län. Om man undantar de bygränsändringar som också innebär ändringar av sockengränsen och de ändringar som uppstår när en ny registerenhet bildas inom en by (tex Liljemärke–Klörup, Minnesberg–Sörup och Johannesberg–Fru Alstad) ändras bygränserna endast *två* gånger under perioden.

Den första gränsändringen i området sker när Lilla Slågarp socken förlorar en hel by – Annarp – till Gylle socken den 1 januari 1953. Denna ändring är den enda under perioden som inte aktualiseras av en sammanläggning av jordbruksfastigheter.

I överlantmätarens yttrande finns ingen anteckning om *fördelarna* med en överflyttning av byn, han konstaterar endast att

»Annarps by utgör ett ursprungligt skifteslag, varför ett överflyttande av byn . . . icke kommer att föranleda administrativ delningsförrättning. . . . Ur fastighetssynpunkt innehåller förslaget ej heller i övrigt någon olägenhet». ⁸

Överlantmätaren tillstyrker därför överflyttningen och därmed ändras sockengränsen.

Västra Alstads socken tilldelas byarna Aggarp och Ugglarp den 1 januari 1959. Detta ärende är mera långdraget än det föregående, trots att ägolotterna redan på gamla ekonomiska kartan brukas av en fastighet belägen i Västra Alstads by. Både 1952, 1954 och 1957 avstyrker överlantmätaren en överflyttning av dessa fastigheter till Västra Alstads socken.

»Ugglarp . . . i Anderslövs socken utgör en enklav, till större delen omgiven av mark tillhörande Svedala köping och till en mindre del av mark tillhörande Västra Alstads socken. . . . Ur fastighetssynpunkt är likgiltigt om Ugglarp 7: 1 tillföres Svedala köping eller Västra Alstads jordregistersocken . . . överflyttningen till Svedala köping medför emellertid en något bättre gräns mellan kommunerna än vad en överflyttning till Västra Alstads socken gör». ⁹

Att de fastigheter i Aggarp som föreslås till överflyttning sambrukas med fastigheter i Västra Alstads socken kan enligt överlantmätaren »icke . . . tillmätas mera avgörande betydelse». ¹⁰

År 1957 yttrar sig överlantmätaren på liknande sätt angående överflyttning av Ugglarp, som svar på en skrivelse upprättad inom kammarkollegiet. Han avstyrker också en överflyttning av Aggarp med följande motivering:

»För en sådan indelningsändring talar att brukningsenheten skulle få alla sina ägor i en kommun och ett fögderi. Mot denna indelningsändring talar att gränsen mellan kommunerna efter överflyttningen blir mycket krokigare än före och att överflytt-

ningen medför en sprängning av gällande skifteslagsindelning. Det synes därjämte ganska ovisst om denna nya kommungräns även i framtiden kommer att bli gräns mellan olika brukningsenheter.» ¹¹

Trots detta sker två år senare en ändring av sockengränsen – och även kommungränsen – som går emot överlantmätarens yttrande.

Fru Alstads socken erhåller en fastighet från Bösarps socken den 1 januari 1960. Överlantmätaren tillstyrker i sitt yttrande överflyttningen med motiveringen att de fastigheter som föreslås sammanläggas har

»utgjort en brukningsenhet ända sedan 1888. En naturlig följd av detta är att gränsen mellan Västra Alstad 11: 9 och Fru Alstad 13: 11, som samtidigt utgör gräns mellan Bösarps och Fru Alstads socknar, . . . saknas på marken i det aktuella avsnittet». ¹²

Han konstaterar att överflyttningen kommer att medföra en krokigare kommungräns, men tillstyrker ändå förslaget.

Gemensamt för de ändringar av *sockengränserna* som sker under denna period är att de underkastas en grundlig utredning av överlantmätaren i länet och att beslutet om gränsändring fattas av kammarkollegiet. Ur dessa (få) yttranden kan man inhämta följande upplysningar: gränserna är inte ointressanta för lantmätaren – i flera av fallen diskuteras nackdelarna med en krokigare socken- och kommungräns, men även då överlantmätaren i ett av fallen *avstyrker* ändringen p.g.a. detta, väger fördelarna med en fastighetssammanläggning tyngst.

När det gäller ändringarna av *bygränser* är bägge fallen resultatet av en sammanläggning av en och samma fastighet i byn Västra Alstad, men vid två olika tidpunkter, 1956 och 1958. Överlantmätaren motiverar 1958 ändringen enligt följande:

»Sistnämnda fastighet erhåller härigenom en avsevärt bättre utformning och ansluter till allmänna vä-

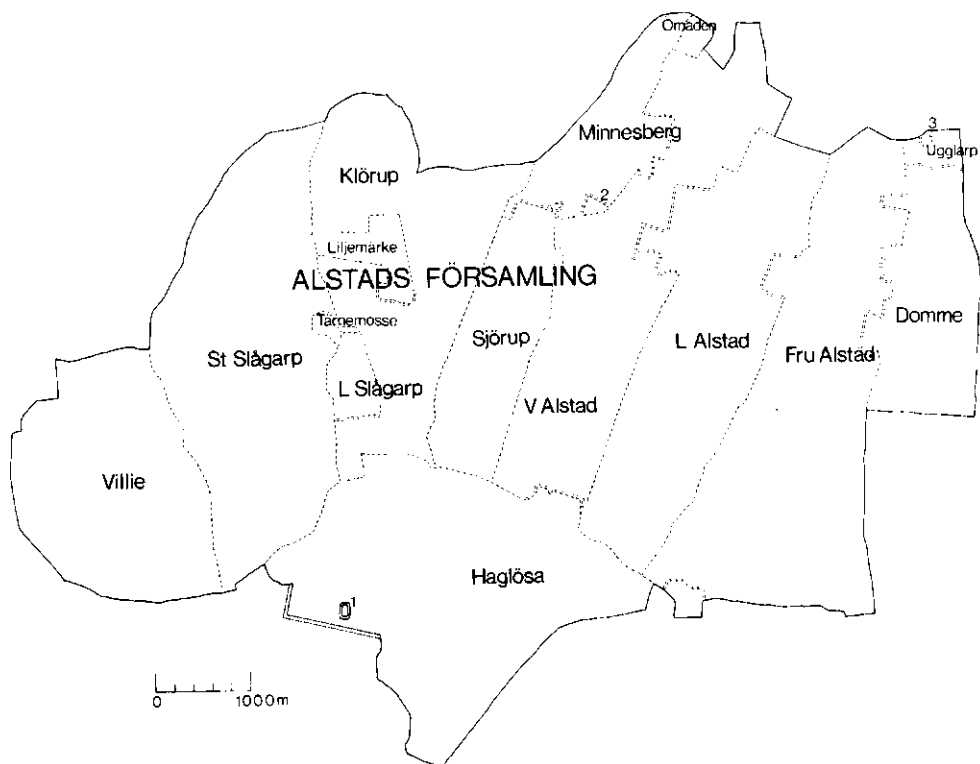


Fig. 3. By- och sockengränserna i nuvarande Alstads församling enligt registerkartan från oktober 1987. Kartan summerar de förändringar som skett under de senaste 16 åren. Observera att de fyra socknarna numera utgör en församling och att gränsändringarna i flera fall gett upphov till enklaver. siffrorna 1–3 på kartan. 1=Vemmerlöv (församlingsenklav), 2=Sjørup, 3=Domme. Heldragen linje markerar församlingsgräns; streckad linje anger bygräns. Nyttillkommen gräns är dubbelmarkerad.

gen. Förrättningen legaliserar ett brukningsförhållande som sedan lång tid bestått.»¹³

Vad avser ändringarna av bygränserna under denna period, sker även här en grundlig utredning. I dessa fall fattas dock beslutet på länsnivå och gränsen ändras vid en sammanläggning mer eller mindre automatiskt.

Sammanfattningsvis kännetecknas denna 20-års period av en viss rörlighet i fråga om by- och sockengränser. Förändringarna är emellertid noggrant utredda och orsaken till flertalet av dem kan spåras till sambruk över gränsen, åtminstone sedan 1900-talets början.¹⁴

1971–1987 . . . och skapar en rörig kartbild

Under 1970- och 80-talen ökar antalet gränsändringar markant och gör kartbildens allt rörigare. Fig. 3 grundar sig på den sk registerkartan och sammanfattar de gränsändringar som skett under de senaste 16 åren. Det är viktigt att notera att förändringarna numera sker så snabbt att man inte med full säkerhet kan säga att samtliga de gränsändringar som skett under denna period syns på kartan; endast de ändringar som är synliga på dagens registerkarta finns med.

Under de år som gått mellan den nya

ekonomiska kartans tillkomst och registerkartan har tre ändringar av *sockengränserna* skett i undersökningsområdet.¹⁵ Detta trots att det under samma period sker inte mindre än sju sammanläggningar av fastigheter över en sockengräns i området. Orsaken till detta är den förändrade lagen om fastighetsbildning från 1982 som kortfattat behandlas nedan.

Bygränserna har under samma period ändrats sju gånger i Alstads församling. Inte heller under denna period räknas de gränsändringar som innefattar utvidgandet eller borttagandet av en registerenhet inom en by med. Samtliga fall motiveras i utredningarna enbart med att fastigheten utgör en »lämplig» brukningsenhet. I ett yttrande spår emellertid överlantmätaren på med att:

»sammanläggningen synes utgöra ett lämpligt led i den successiva rationalisering, som är erforderlig beträffande jordbruksfastigheterna i orten».¹⁶

Genomförandet av den stora fastighetsdatorformen i Malmöhus län 1983, medför att många ändringar sker *inom* byarna under denna period. Flera av de små trakterna som bildades under den förra perioden tas nämligen bort vid detta tillfälle.

Denna period kännetecknas av en betydligt större rörlighet när det gäller by- och sockengränser än den närmast föregående. Samtliga gränsändringar under perioden är orsakade av sammanläggning av fastigheter över by- eller sockengränser. Ett tecken på gränsernas minskade betydelse är att det inte i någon av de – kortfattade – utredningarna under perioden nämns någonting om hur by- eller sockengränserna påverkas av sammanläggningen. Det enda som görs är att en lantmätare konstaterar att »fastigheten är lämplig för sitt ändamål». Intressant att notera är också att i vissa fall har sammanläggningen av fastigheter medfört att

endast åkermarken överflyttas; bostadshusen med tillhörande tomtmark styckas av och kvarstår i den gamla socknen och således har flera enklaver bildats inom undersökningsområdet.

Gränsernas betydelse i gällande lagstiftning

Den lag som gällde före den 1/7 1982, sade ingenting om att en församlingsgräns skulle ändras om en fastighet lades samman över gränsen.¹⁷ Lagens intention var istället att fastighetsbildning inte i *onödan* skulle ske över en församlingsgräns.¹⁸ Om ingen begärde en ändring av församlingsgränsen förblev den därför intakt. Detta är alltså orsaken till att flera av sammanläggningarna av fastigheter över församlingsgränser resulterat i en oförändrad gräns, och därmed i en fastighet som ligger i två församlingar.

I samband med lagändringen 1982¹⁹ gjordes en inventering av de fall där en fastighet var belägen i två församlingar. Eftersom fallen var många och komplicerade, beslöt man emellertid i Malmöhus län att inte ändra gränserna, utan vänta tills någon begärde en ändring hos fastighetsbildningsmyndigheten.

Den nu gällande lagen innebär att beslutet om gränsändring fattas på en lägre administrativ nivå än tidigare. Det är lantmätaren på orten som beslutar om sammanläggningen och fastighetsbildningsmyndigheten eller fastighetsregistermyndigheten i länet som utreder en eventuell gränsändring.²⁰

Syftet med ändringen av lagen är att skapa en bättre överensstämmelse mellan fastighetsgränser och församlingsgränser. Därför kräver lagen speciella skäl för att en församlingsgräns *inte* skall ändras vid sammanläggning av fastigheter. I korthet är dessa skäl följande:

- 1: Ekonomiska förluster för en församling. En stor del av invånarna, och därmed skatteunderlaget, försvinner om en ändring av gränsen sker.
- 2: De boende känner anknytning till den gamla församlingen. (De hörs innan ett beslut fattas.)
- 3: En byggnad som kommer att överföras vid gränsändringen har speciell anknytning till den gamla församlingen. Detta kan gälla tex det gamla församlingshemmet eller klockarbostaden.
- 4: Ett område som kommer att överföras vid gränsändringen har speciella historiska eller kulturella band med den gamla församlingen.
- 5: Enklaver bildas vid gränsändringen.

Av de fem skäl att *inte* ändra församlingsgränsen som räknas upp ovan verkar det fjärde märkligt. Är det inte så att *alla* områden har speciella historiska och kulturella band till den församling de tillhör? Om lagens intention följs på denna punkt, borde följaktligen inga gränsändringar komma till stånd.

Vad lagstiftaren inte har tänkt på är att mycket i vårt samhälle bygger på församlingsgränsernas stabilitet. Därför är också effekterna av en ändrad församlingsgräns större än effekterna av en ändrad fastighetsgräns. En ändrad församlingsgräns påverkar förutom människors tillhörighet, även tex befolknings- och jordbruksstatistik.

Kommunen är numera den enda registerenheten av reell betydelse. De ändringar som är synliga i kartbilden är således endast resultaten av en mycket viktigare förändring; den minskade *betydelse* som socken- och bygränser fått för de myndigheter som arbetar med dessa

frågor. Från lantmäteriets sida anses numera sockengränserna, liksom häradsgränserna, vara av »enbart» historiskt intresse, vilket innebär att de ligger fasta och inte längre följer med när församlingsgränsen ändras. Socken- och församlingsgräns är således inte längre samma sak. Detta innebär i realiteten att man bevarar ett streck på kartan som inte har någon relevans i verkligheten. När man jämför olika kartgenerationer syns okunskapen om vad som är gamla sockengränser tydligt. Som gammal sockengräns anges nämligen på flera ställen på registerkartan gränser som tillkommit under 1970- och 80-talen.

Gränsernas roll i landskapet

Vi har nu sett hur by- och sockengränserna i undersökningsområdet har förändrats på *kartan* sedan 1800-talets början och att de största förändringarna har skett under de senaste 20 åren. Hur har dessa gränser tidigare markerats i landskapet och hur är de markerade idag? Har de faktorer som förändrat gränserna på kartan också förändrat dem i landskapet? De fysiska gränserna i området är studerade dels via flygbilder från juni 1986, dels i landskapet i november 1987. Samtliga äldre sockengränser i nuvarande Alstads församling samt Västra Alstads bygräns har undersökts.

Alstads församling är belägen på Söderslätt, i fullåkersbygden. Vid tiden före enskiftet praktiserades här tresäde, d v s byns odlade areal var uppdelad i tre vångar, varvid en alltid låg i träda. Den sk vångafreden tillämpades, vilket innebär att det var ägaren till de ägor som behövde skydd som hade skyldighet att hägna. Eftersom jorden var det enda häg-



Fig. 4. Hur länge kommer denna vall med sitt ensamma träd att få stå kvar och markera sockengränsen mellan Lilla Slågarp och Hammarlöv? Foto: Jens Möller.

nadsmaterial som var tillgängligt i området,²¹ och arbetet med hägnaderna därför blev besvärligt, organiserade sig bönderna ofta i vångalag.²² På följande sätt beskriver Campbell hägnadssystemet i en by på Söderslätt under denna period:

»... de från byn radiärt utgående hägnaderna (famnshöga jordvallar, sk jorddiken...) uppdelar byns ägor i vångar. Dessa äro skilda från varandra genom hägnaderna, men öppna mot grannbyarnas tillgränsande vångar, så att hägnaderna här ej tjäna till att skilja olika ägares jord utan samma ägares (bys) olika disponerade jordar.»²³

Förekomsten av vångalag innebar alltså att byns inre gränser markerades tydligt, medan de yttre gränserna ofta inte markerades alls.

Enskiftet medförde stora förändringar, både vad avser hägnadssystem och hägnadsmetoder. Hägnaden blev nu privat och för att ge den en mer permanent prä-

gel planterades ibland pilar på jordvallen, helt i enlighet med Linnés rekommendationer,²⁴ eller anlades stengården, där så var möjligt.²⁵ Dagens moderna jordbruk som karaktäriseras av allt större brukningsenheter och jordbruksmaskiner har dock medfört att många av de gamla pilevallarna och stengårderna försvunnit, då de upplevts vara hinder för ett effektivt jordbruk (se Fig. 4).

Trots detta är en ganska stor del av de fysiska by- och sockengränserna i området bevarade, dvs de är väl synliga i landskapet. Ofta är de markerade på sådant sätt att de inte utan större ingrepp kan tas bort. De gränser som är synliga i landskapet kan grovt delas in i fyra grupper:

- *Vägar*. Gränsen har en *funktion* och kan därför inte utan vidare tas bort. Även



Fig. 5. Bygränsen mellan Domme och Fru Alstad utgörs delvis av en vall bevuxen med träd och buskar. Den typiskt skånska pilevallen i bakgrunden markerar en ägo- gräns. Foto: Jens Möller.

om man anlägger en ny väg är det inte säkert att den gamla vägen – och därmed gränsen – försvinner helt. Sålunda finns i undersökningsområdet samtliga de gränser som följer en väg idag kvar från tiden för enskiftet.

- *Vegetationshinder.* Gränsen är bevuxen med buskar, pilar eller träd som inte utan vidare kan tas bort.

- *Topografiska hinder.* Gränsen utgörs av en icke obetydlig nivåskillnad eller ett vattendrag som inte utan besvär kan tas bort. Det förstnämnda är mycket vanligt i undersökningsområdet.

- *Ägo- eller brukningsgräns.* Gränsen syns enbart som en skillnad i sådd eller markeras bitvis med en gärdesgård (i trä)

eller gränspinnar. Denna gräns syns endast om den också är en fungerande fastighetsgräns och kanske inte ens då. De enda gränsmarkeringar som finns i landskapet är de som behövs för ägaren/brukaren och de kan försvinna eller tas bort när och hur som helst.

Dessa gränsmarkeringar kan naturligtvis även förekomma *tillsammans*. I undersökningsområdet är detta vanligast genom att en nivåskillnad (dike eller vall) är planterad med träd, buskar eller pilar (se Fig. 5). De tre första typerna av gränsmarkeringar är relativt tydliga och troligen de mest stabila, medan den fjärde typen närmast kan karaktäriseras som en *avsaknad* av gränsmarkering, enär dess synlighet enbart är beroende av äga-



Fig. 6. Denna jordvall markerar sockengränsen mellan Fru Alstad och Anderslöv. Foto: Jens Möller.

rens/brukarens godtycke.

I Alstads församling kan man inte finna något samband mellan gränsens administrativa rang och dess markering i landskapet. En sockengräns är inte automatiskt tydligare markerad än en bygräns, men med hänsyn till vad som ovan är nämnt om bl a vångalag, kunde väl detta inte heller förväntas. Då man på kartan utgår från att en gräns av högre administrativ dignitet även innefattar en med lägre dignitet, måste man i landskapet göra tvärtom.

När sockengränsen mellan Bösarp och Fru Alstad ändras 1960, har överlantmätaren delvis motiverat överflyttningen med att den gamla gränsen inte längre är synlig i landskapet. Med ledning av detta skulle man kunna tro att en ändring av

gränsen på kartan även innebär att gränsen inte längre syns i landskapet. Så är emellertid inte fallet i Alstads församling. De flesta av gränserna är endast sporadiskt markerade i landskapet, men på flygbilderna kan man följa gränserna i sådd. Detta gäller överraskande nog även flera av de gränser som ändrats för 25–30 år sedan. Genom fältstudier kan man emellertid konstatera att många av dessa gränser utgörs av en nivåskillnad – ibland inte större än 20–30 cm – som brukaren/ägaren förmodligen ansett det onödigt eller för besvärligt att ta bort (se Fig. 6).

När det gäller bevarande av fysiska gränser är emellertid frågan om vem som *brukar* marken mer intressant än vem som äger den. Vad gäller de gränser som inte finns markerade i landskapet, finns

ett visst samband mellan ett brukande över by- eller sockengränsen och ett borttagande av densamma. Detta samband ökar om man dessutom räknar in alla de gränser som endast utgörs av såddskillnad. Att detta antagande är riktigt syns tydligt vid en jämförelse mellan fältstudien och flygbilderna. Dessa gränser varierar nämligen från månad till månad, beroende på när och vad brukaren sår, och kan därmed inte sägas existera som by- eller sockengränser utan endast som åkerskiftet.

Det bör emellertid påpekas att ovanstående resonemang bygger på material där lantbrukarna själva lämnat uppgifter om årets situation. Ytterligare upplysningar behövs för att klarlägga sambandet ägare/brukare – bevarande av fysiska gränser. En faktor som sannolikt har stor betydelse för den fysiska gränsens bevarandemöjligheter är över hur lång tid arrendena löper, någonting som man inte kan få upplysningar om genom det material som används i denna artikel. Många gränsändringar har dessutom skett under den senaste 15-års perioden och ägaren har därför kanske inte brytt sig om att ta bort den fysiska gränsmarkeringen – ännu.

Slutsatser – gränsernas roll i framtiden

By- och sockengränserna i nuvarande Alstads församling har genomgått stora förändringar, framför allt under de senaste 20 åren. Jämfört med andra områden i Sverige är emellertid by- och sockengränsernas bevarandemöjligheter i undersökningsområdet speciella ur flera synvinklar. Det intensiva, vegetabiliskt inriktade jordbruk som bedrivs i området – med de stora brukningsenheter som detta inne-

bär – har förmodligen påskyndat förändringarna, både på kartan och i landskapet. Dessutom innebär nu gällande lagstiftning att församlingsgränser är mycket lätta att ändra och om inte antalet sammanläggningar av fastigheter minskar kan man därför förvänta sig en ännu större rörlighet av dessa gränser i framtiden.

En viktig aspekt är utan tvekan förändringen vid en fastighetssammanläggning. Det går i korthet till så att en fastighetsägare begär sammanläggning och en lantmätare beslutar. Lantmätaren är inte intresserad av by- eller sockengränser, endast av fastighetens »lämplighet». Först när en sammanläggning redan är beslutad skall fastighetsbildningsmyndigheten eller fastighetsregistermyndigheten ta ställning i fallet. Denna står då inför fullbordat faktum och kan bara göra det bästa av situationen.

Socknen och byn, som var basen för bondesamhällets människor har fråntagits sin anknytning i verkligheten och i vår historia. »By» och »trakt» innebär idag samma sak, men är ur historiskt perspektiv naturligtvis två helt skilda saker. Socken motsvaras inte längre av församling. Det är möjligt att på kartan tänka sig flera lager av gränser som inte har någon motsvarighet i verkligheten och därmed saknar funktion. Myndigheternas initiativ till bevarande av sockengränserna framstår dessutom som än mer märkligt när man upptäcker att det är de starkt förändrade sockengränserna från de två senaste årtiondena som konserveras.

Den typ av gräns som är minst skyddad, både i tidigare och nu gällande lagstiftning, är utan tvekan bygränsen. För undersökningsområdet innebär detta i realiteten att *både* de gamla bygränserna och sockengränserna är hotade eftersom de fyra socknarna numera bildar en för-

samling. En sammanläggning av en fastighet över en bygräns innebär *alltid* att gränsen ändras, inte sällan med enklaver som följd.

Även i landskapet syns tecken på gränsernas minskade betydelse. By- och sockengränserna är på många håll endast sporadiskt markerade. I trädraderna och pilevallarna finns stora luckor och de tätaste pilevallarna står längs fastighetsgränser. En viktig fråga är förstås om man planterar nya pilar, träd och buskar när de gamla dör, och om man underhåller de topografiska skillnaderna eller om man bara väntar på att gränserna skall försvinna också i verkligheten?

När socken och församling inte längre har samma territoriella innebörd mister vi förståelsen för vår historia. När församlingsgränser flyttas hit och dit rubbas grunden för vår statistik. Borttagandet av de fysiska gränsmarkeringarna ger ett fattigare landskap och påverkar naturligtvis både flora och fauna. Konsekvenserna av by- och sockengränsernas minskade betydelse i vårt samhälle är alltså många. För att gränserna skall kunna bevaras – på kartan och i landskapet – krävs emellertid intresse och medvetenhet om gränsernas betydelse hos de människor som befolkar landskapet och hos dem som arbetar med frågor som berör gränser.

Källor

Litteratur

- Campbell, Å. (1928): *Skånska bygder under förra hälften av 1700-talet. Etnografisk studie över den skånska allmogens äldre odlingar, hägnader och byggnader*. Uppsala.
- Dahl, S. (1968): *Vångalag i Skåne. Ymer 88*.
- Emanuelsson, U., Bergendorff, C., Carlsson, B., Lewan, N., Nordell, O. (1985): *Det skånska kulturlandskapet*. Lund.

- Linné, C. (1874): *Skånska resa förrättad år 1749*. Lund.
- Skansjö, S. (1983): *Söderslätt genom 600 år. Bebyggelse och odling under äldre historisk tid*. Lund.
- Widberg, J. (1979): *Från socken till kommunblock. En studie av kommunala indelningar och indelningsreformer i Sverige. Rapport 2 från kommunaldemokratiska forskningsgruppen*. Ds Kn 1979: 14.

Kartor

- Enskifteskartor – Lantmäteriet, Malmöhus län.
- Ekonomisk karta 1914.
- Ekonomisk karta 1973.
- Registerkartan 1987 – Lantmäteriet, Malmöhus län.

Noter

- ¹ Skansjö 1983. Widberg 1982.
- ² Dahl 1968.
- ³ »Bygräns» benämns numera »traktgräns», men då denna artikel utgår från äldre förhållanden kommer det äldre uttrycket genomgående att användas.
- ⁴ Lilla Slågarp, Stora Slågarp, Västra Alstad och Fru Alstad bildar sedan den 1 januari 1980 en församling, benämnd Alstads församling.
- ⁵ Skansjö 1983.
- ⁶ Emanuelsson et al. 1985.
- ⁷ Med inre gränser menas här ägo gränser. Med yttre gränser menas här by- eller sockengränser.
- ⁸ Akt 72: 1952, Expeditionsbok för Malmöhus län, Lantmäteriet, Malmöhus län.
- ⁹ Akt 122: 1952, Expeditionsbok för Malmöhus län, Lantmäteriet, Malmöhus län.
- ¹⁰ Ibid.
- ¹¹ Akt 89: 1957, Expeditionsbok för Malmöhus län, Lantmäteriet, Malmöhus län.
- ¹² Akt 56: 1958, Expeditionsbok för Malmöhus län, Lantmäteriet, Malmöhus län.
- ¹³ Akt 235: 1958, Expeditionsbok för Malmöhus län, Lantmäteriet, Malmöhus län.
- ¹⁴ Upplýsingarna har hämtats från beskrivningen till den gamla ekonomiska kartan.
- ¹⁵ Med sockengräns menas här gränserna från 1800-talets början. Vissa av de gränsändringar som rätteligen skulle rubricerats som bygränsändringar, kallas här därför sockengränsändringar.
- ¹⁶ Akt 166: Fru Alstads socken, Lantmäteriet, Malmöhus län.

¹⁷ Lagen (1970:991) om ändring i kommunal och ecklesiastik indelning i samband med fastighetsbildning.

¹⁸ Enligt bitr ölm i Malmöhus län, Rolf Toresson.

¹⁹ Enl SFS 1981: 1220.

²⁰ I Malmöhus län har Malmö, Lund och Helsingborg *egna* fastighetsbildningsmyndigheter.

²¹ Campbell 1928.

²² Samordnat hägnadssystem mellan byar, se bl a Campbell 1928 och Dahl 1968.

²³ s 37.

²⁴ s 180.

²⁵ Campbell 1928.

DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING bildades 1866. Föreningen är en samlingspunkt för en historiskt och arkeologiskt intresserad allmänhet.

Föreningen är utgivare av A.L.E. Historisk tidskrift för Skåneland, som utkommer med fyra häften årligen. Tidskriften utges med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet (HSFR). Brev och manus till redaktionen adresseras till docent Sten Skansjö, Historiska institutionen, Magle Lilla Kyrkogata 9 A, 223 51 Lund.

Medlem i föreningen erhåller tidskriften kostnadsfritt.

Årsavgiften, 50 kronor, kan insättas på postgirokonto nr 24 68 31-2, De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Adress till föreningens skattmästare, Allan Persson: Karhögstorg 4 A, 223 55 Lund.

Äldre häften av tidigare utgivna tidskrifter kan beställas hos föreningens sekreterare, arkivarie Anders Persson, Landsarkivet i Lund, Box 2016, 220 02 Lund eller hos skattmästaren.

EFTERTRYCK, helt eller delvis, medgives endast efter redaktionens särskilda tillstånd.

Föreningens styrelse:

Länsantikvarie Carin Bunte, Malmö, ordf., landsarkivarie Anna-Christina Ullsparre, Lund, v.ordf., arkivarie Anders Persson, S. Sandby, sekr., professor Lars Larsson, V. Nöbbelev, v.sekr., fil. kand. Allan Persson, Lund, skattmästare samt professor Nils-Arvid Bringéus, Lund, professor Erik Cinthio, Lund, professor Bertil Ejder, Lund, museichef Torkel Eriksson, Helsingborg, docent Siegrun Fernlund, Asmundtorp, överstelöjtn. Sven Hedin, Förslöv, fil. lic. Lars-Göran Kindström, Helsingborg, museichef Anders W. Mårtensson, Lund, professor Birgitta Odén, Lund, läns museichef Bengt-Arne Person, Varberg, professor Göran Rystad, Lund, docent Sten Skansjö, Lund, läroverksadjunkt Curt Widenborg, Ronneby, intendent Gustaf Åberg, Simrishamn. Hederstledamot: professor Jörgen Weibull, Göteborg.

